

УДК 94(477):341.485| «1932/1933»:[17+159.922.4]
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/67-1-2>

Ірина БАТЮК,
orcid.org/0000-0003-2381-3269
аспірантка кафедри історії та етнології України
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова,
молодший науковий співробітник експозиційного відділу «Полісся»
Національного музею народної архітектури та побуту України
(Київ, Україна) irynabatiuk@ukr.net

МОРАЛЬНІ ТА ЕТНО-ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РР. ДЛЯ УКРАЇНЦІВ

На основі аналізу етнографічних і архівних документів та матеріалів розглянуто зміни, які відбулися у свідомості українських селян як у роки Голодомору, так і в наступні. Зокрема, чітко простежується руйнація певних етнічних стереотипів і установок. Можемо стверджувати, що в українців зник механізм психологічного захисту від насильства, у частини з них моральні норми і принципи були придушені інстинктом виживання.

Голодомор-геноцид, організований радянським комуністичним режимом, не тільки фізично знищив мільйони українців, а й морально скалічив ціле покоління селянських дітей. Із збільшенням масштабів геноциду зростає психологічний тиск на голодуюче населення. Голодні люди, які опинилися на межі виживання, доведені до відчаю були зламани психологічно. Вони вчиняли вбивства, вдавалися до людодійства й труподійства й не вбачали в своїх страшних діях фактів злочину, адже доведені голодом до межі божевілля прагнули хоч такими жахливими способами, але вижити. У роки Голодомору втрапилася цінність людського життя. Окремі духовні елементи характерні для громадського і сімейного побуту частково трансформувалися або повністю зруйнувалися.

Радянській владі лише за декілька років вдалося не тільки фізично знищити мільйони українських селян, а й цілковито деформувати їхню свідомість. Українці, які пережили геноцид, втратили почуття індивідуальності й перетворилися на пригноблений і підпорядкований тоталітарній системі «советській народ», а їх нащадки, відчуваючи на собі травму Голодомору, ставали вірними прибічниками радянської влади.

Ключові слова: діти, Голодомор-геноцид, етно-психологічні наслідки, травма, свідомість, етнічні установки.

Iryna BATIUK,
orcid.org/0000-0003-2381-3269
Postgraduate student at the Department of History and Ethnology
Ukraine Dragomanov Ukrainian State University,
Junior Researcher at the Exposition Department “Polissia”
National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine
(Kyiv, Ukraine) irynabatiuk@ukr.net

MORAL AND ETHNO-PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE OF 1932–1933 FOR UKRAINIANS

On the basis of the analysis of ethnographic and archival documents and materials, the changes that took place in the consciousness of Ukrainian peasants both during the Holodomor and in the following years were considered. In particular, the destruction of certain ethnic stereotypes and attitudes are clearly visible. We can say that Ukrainians have lost the mechanism of psychological protection against violence, in some of them, moral standards and principles were suppressed by the instinct of survival.

The Holodomor-genocide, organized by the Soviet communist regime, not only physically destroyed millions of Ukrainians, but also morally crippled an entire generation of peasant children. As the scale of the genocide increased, the psychological pressure on the starving population grew. Hungry people who found themselves on the verge of survival, driven to despair, were psychologically broken. They committed murders, resorted to cannibalism and did not see in their terrible actions the facts of a crime, because driven to the brink of insanity by hunger, they sought to survive, even in such terrible ways. During the Holodomor, the value of human life was lost. Some spiritual elements characteristic of public and family life were partially transformed or completely destroyed.

In just a few years, the Soviet authorities managed not only to physically destroy millions of Ukrainian peasants, but also to completely deform their consciousness. Ukrainians who survived the genocide lost their sense of individuality and turned into the “Soviet people” oppressed and subordinated to the totalitarian system and their descendants, feeling the trauma of the Holodomor, became loyal supporters of the Soviet government.

Key words: children, Holodomor-genocide, ethno-psychological consequences, trauma, consciousness, ethnic attitudes.

Постановка проблеми. Тяжкі випробування, що пережили українці в роки Голодомору-геноциду, не могли не вплинути на їх фізіологічний та морально-психологічний стан. Московській владі впродовж 1932–1933 рр. вдалося не тільки фізично вбити голодом мільйони людей в Україні й на етнічних українських землях, а й зламати українців духовно, цілковито деформувати національну ідентичність та зруйнувати у їх свідомості традиційну моральність, норми та правила поведінки.

Аналіз досліджень. Основу джерельної бази дослідження змін свідомості українців у роки геноциду склали документи і матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Саме в архівних документах і матеріалах знаходимо свідчення жертв Голодомору про скоєні злочини, що дало можливість обґрунтувати цинічне й жорстоке ставлення російського комуністичного режиму до українців. Джерелом висвітлення етнографічної складової дослідження є праця Хв. Вовка (Вовк, 1995), який окрім опису господарського життя та побуту, детально описує вірування та духовні аспекти громадського устрою українців. У праці О. Стасюк (Стасюк, 2019) показано різючі відмінності українського етносу від московитів. Варто зазначити ґрунтовні дослідження традиції харчування Л. Артюк (Артюк, 1997; Артюк, 2005) та сімейної обрядовості В. Борисенко (Борисенко, 2016). В українській історіографії висвітлені питання етнопсихологічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. (Маркова, Шеремета, 2020; Телегуз, Телегуз, 2013), моральний стан українців у вказані роки (Присяжнюк, 1999; Слободян, 2013), наслідків для «постгеноцидного» суспільства (Крамаренко, 2013; Онуфрив, 2011). Особливої уваги заслуговують загальні праці про Голодомор-геноцид (Коваленко, Маняк, 1991; Стасюк 2019b), а також напрацювання відомого американського історика Дж. Мейса (Мейс, 2008).

Метою статті є розкриття етнопсихологічних наслідків Голодомору-геноциду, зокрема змін, що відбулися у свідомості українців, на основі аналізу архівних документів й етнографічного матеріалу.

Виклад основного матеріалу. В основі менталітету української нації лежала цінність приватної власності, індивідуальної праці та особистої свободи, яку намагався знищити комуністичний режим шляхом проведенням політики суцільної колективізації, створення в селянському середовищі, й суспільстві загалом, образу так званих куркулів (заможних селян) проти яких організували боротьбу на знищення, як ворогів соціалізму. Селянський суспільний ідеал, передбачаючи спів-

життя таких складових, як приватна власність, особиста воля, землеробство, доповнювався індивідуально-сімейним началом, прагненням до типовості й взаємодопомоги, що забезпечувало селянам взаємну вигоду, а відсутність або відхід від того чи іншого елемента вносили у життя хлібороба економічний і психологічний дискомфорт (Присяжнюк, 1999: 27). Колективізація, за висновками І. Гирича, була не лише зміною соціального ладу українського села, а означала остаточне знищення традиційної хліборобської української культури, зміни в ментальності, психологічне переламування хребта селянству України (Гирич, 2011: 115–116). Російський комуністичний режим за активної участі партійного і радянського керівництва УСРР Голодомором-геноцидом намагався остаточо вирішити національну проблему, тобто винищити непокірних селян – джерело і носія національної культури, заселити їх землі росіянами, позбавити омосковленням українців їх мови, духовної культури загалом і, як наслідок, ідентичності.

Голодомор-геноцид окрім численних демографічних втрат завдав нищівного удару по соціально-економічному й національному життю, фактично знищивши українське село з його багатими віковими народними звичаями і традиціями, перетворивши його на колгоспне поселення селян цілковито підпорядковане комуністичній владі та її культурній політиці. Окрім того, геноцид на декілька поколінь пересадив у свідомість селян соціальний страх голоду і смерті, терору і насильства, політичну апатію і пасивність (Телегуз, Телегуз, 2013: 152). Страх голодної смерті посилив ненависть, недовіру до влади і ставлення до держави, як до ворога від якого добра не можна чекати. Селяни та їх діти, які вижили у ті жахливі роки, навіть рідним і близьким людям боялися розповідати про жахливу трагедію, яку спричинила у їх житті московська влада й більшовицький уряд України.

Аналіз етнографічних праць і архівних документів та матеріалів радянської доби сприяв виявленню різючих змін, що відбулися у свідомості українського селянина в роки Голодомору-геноциду і призвели до руйнації традиційного життєвого устрою, зокрема побуту. Саме в роки Голодомору, як закономірний його наслідок, відбулася руйнація традиційної раціональної культури харчування українців. Режим харчування селянина залежав виключно від робочого дня, який обов'язково супроводжувався триразовим прийомом їжі. Навіть у найбільш бідних сім'ях було заведено топити піч для приготування їжі хоч двічі на день (Артюк, 1977: 65).

Традиційній системі культури харчування українців була притаманна значна кількість заборон щодо вживання певних продуктів, чого вони беззаперечно дотримувалися, першочергово з моральних причин, а також через віру накликати біду на своє здоров'я, життя та благополуччя родини. Відома українська дослідниця Л. Артюх класифікує їх наступним чином: заборони на об'єкт, на суб'єкт дії та часові заборони, що пов'язані із релігійними святами. У першому випадку окремі продукти харчування чи страви не споживалися ніким і ніколи (мертвечина, падаль, м'ясо плазунів і земноводних, комахи). Заборонялося окремим людям у певних умовах готувати чи споживати їжу, наприклад у коровайниці не запрошували дівчат, одиноких жінок та вдів (Артюх, 2005: 25). Українці суворо дотримувалися постів напередодні церковних свят, а також обмежували вживання їжі у середу та п'ятницю.

У наших предків існувало правило вживати м'ясо тварин, яких заколювати, а не задушували, їсти мертву чи здохлу тварину або птицю вважалося шкідливо й гидко. Людей, які знімали шкуру із загиблих тварин, зневажали і навіть неохоче допускали їх до спільної трапези. З утвердженням християнства кінське м'ясо вважалося нечистим і негідним для споживання, фактично прирівнювалося до мертвечини. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. конина була повністю відсутня у харчовому раціоні українців (Артюх, 1977: 75–76).

Традиції харчування українців свідчать не лише про природне середовище та культуру населення, а головне вони є яскравим показником соціального становища людей. Натомість, архівні матеріали свідчать про зміни у свідомості й поведінці людей, які страждали у 1932–1933 рр. від злочинної політики комуністичного режиму. Доведені голодом до межі крайнього фізичного виснаження і морального розпаду селяни почали вживати в їжу падаль, мертвечину, бур'яни і сурогати, а деякі з них ставали людодоїдами і трупоїдами. Зокрема, уповноважений Донецького обкому КП(б)У в Новопсковському районі 22 лютого 1933 р. звітував вищому керівництву про ситуацію у селах Лизіно і Шапарське. Він вказував, що у с. Лизіно сім'я колгоспника Кондратенка складається із дружини і 4 дітей віком від 2 до 13 років, які голодувати почали ще в грудні 1932 року. При перевірці комісія обкому виявила, що батько замерз, коли вночі пішов на скотомогильник і відрив там кінську ногу, матері вдома також не було. У халупі знаходилися чотири дитини, кістки від падали і «неймовірний запах гнилі, що не дозволяв і

хвилини там пробути»... Також виявлено вживання дохлятини, бадилля кукурудзи та інших рослин сім'єю колгоспника Коваленка, від чого захворів старший син. Сім'ї колгоспників дуже виснажені, особливо важке враження справляють маленькі діти 2–3 років, які майже не ростуть. У с. Шапарське Д. Хрипун, чоловік якої помер від голоду, у стані цілковитого виснаження, рухатися не може, 19 лютого спільно зі своєю чотирнадцятилітньою дочкою дорізали помираючу племінницю 7–8 років. Донька заявила, що вона померла і лежала три дні. Вони заявили в сільраду про смерть, але не похоронили, тоді мати запропонувала вирізати і зварити нутрощі дівчинки (ЦДАГО України. Ф 1. Оп. 20. Спр. 6274. Арк. 75–77).

Дніпропетровський обласний відділ ДПУ під грифом цілком таємно доповідав про поширення голоду в Дніпропетровській області станом на 16 березня 1933 р. Зокрема, у доповідній записці голові ДПУ УСРР В. Балицькому вказується, що через нестачу хліба, як масове явище, селяни вживають у їжу шкідливі та небезпечні для життя сурогати. Відділом ДПУ було зареєстровано 354 випадки отруєння, з яких 42 випадки призвели до смерті, від вживання в їжу бур'янів, бавовняних зерен, відходів від пивоваріння, кісточок абрикос і вишні. У Великопетихському районі, за визначенням лікаря, ознаки отруєння мишієм і реп'яхом проявлялися через декілька годин і закінчувалися смертю дітей впродовж однієї доби, а дорослих 3–5 діб. Окрім сурогатів відзначається масове вживання в їжу м'яса кішок, собак, а також дохлих коней, яке або розбирають відразу, або викопують із скотомогильників. У с. Хороше Межівського району працівник ДПУ при огляді сім'ї колгоспниці А. Мелашкун застав у хаті дітей, в яких обличчя і руки були в крові. На запитання про кров дитина 7 років відповіла, що «варили кобилку» і показала на шматок тухлого м'яса дохлого коня, який був виритий із скотомогильника. Її чотирнадцятирічний брат страждав від болі в животі через вживання пересмажених кісток дохлої конини. В артілі «Труд і воля» Великотокмацького району 16 лютого здохло двоє коней, які відразу були порублені і розтягненні колгоспниками, а спроба керівництва перешкодити цьому не вдалася. У Нововасилівському районі поширена торгівля серед селян трупами котів і собак, продажна вартість яких пересічно становила 12 руб., кілограм м'яса дохлих коней коштував 6–8 руб., у більшості випадків оплата здійснювалася речами побутового вжитку (ЦДАГО України. Ф 1. Оп. 20. Спр. 6274. Арк. 127–128).

Голодомор-геноцид спричинив масові психічні деформації у поведінці українців пов'язані з інстинктом самозбереження. Голодуючі дорослі і діти постійно перебували в різних стадіях, що не мали між собою чіткої послідовності: від збудження чи пригнічення до загострення чуттів та інстинктів, втрати морально-емоційного зв'язку з рідними і близькими, що закінчувалися вбивством і поїданням дітей та дорослих. Пік канібалізму, зокрема сімейного, припадає на весну – початок літа 1933 р. (Стасюк, 2019а). Комуністичний режим намагався знищити та приховати від нас і світу випадки канібалізму. Натомість, як стверджують свідки геноциду, чи не в усіх селах України, можливо, лише окрім тих, де були радгоспи, спостерігалось непоодиноким вбивством дітей та канібалізм. У селі Терешки біля Полтави, свідчила Віра Квят, голодна смерть настигла матір двох діток віком 2 і 3 роки. Сусіди, які через кілька днів зайшли до хати, побачили як вони гризуть пальці мертвої мами. Їх порозбирали і вивели в люди (Перед новим роком...). Населення України, зокрема селяни, знали про численні вбивства голодуючих канібалами і злочинцями, які продавали їх органи на базарах, в їдальнях та інших закладах громадського харчування. У Новопраському районі Дніпропетровщини було зафіксовано два випадки вбивства людей і торгівля м'ясом убитих (ЦДАГО України. Ф 1. Оп. 20. Спр. 6274. Арк. 128).

Масове отруєння сталося 18 лютого 1933 р. в селах Мала Лепетиха і Першомайівка Великолепетихського району, як наслідок недоїдання і вживання в їжу різного коріння й інших сурогатів, у результаті якого зафіксовано 9 смертельних випадків і 7 важко хворих людей. Абсолютно брехливим й абсурдним є текст спеціального повідомлення стосовно вказаного випадку, що адресувалося Секретарю Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвичу. Керівник обласного відділу ДПУ Я. Краукліс писав: «...характерно відзначити, що в цих селах не встановлено жодного випадку опухання від голоду і колгоспники заявили, що вживати реп'яхи вони почали тільки через те, що гостро відчували нестачу хліба, а вживання картоплі й буряка їм до деякої міри приїлося, а самі млинці із реп'яхів мали запах шоколаду і вони не підозрювали наявність в них сильного яду» (ЦДАГО України. Ф 1. Оп. 20. Спр. 6277. Арк. 92, 96). Недостовірні, брехливі звіти владі усіх рівнів нерідко писали й відповідальні працівники медичних установ. Керівниця управління охорони здоров'я Харкова Камінська зазначала, що відомості про значну смертність через недоїдання

перебільшені, а «діти вмирають через брак вітамінів, щоб це зупинити треба давати їм лимони». Натомість в ізоляторі «Комуністка», де перебували діти віком до 4 років, за 15 днів листопада – грудня 1933 р. померла 81 дитина. Показник їх смертності від голоду був занижений у 40 разів (Кісь, 2018).

У звіті про так звані продовольчі труднощі в Україні від 12 березня 1933 р. знову ж таки наголошувалося, що за кількістю голодуючих сімей, підтверджених захворювань і смертності особливо виділяється Дніпропетровська область. Їх діти і дорослі вживають у їжу різні сурогати: качани і стебла кукурудзи, лущиння проса, трави, гнилі гарбузи і буряки, стручки акації (ЦДАГО України. Ф 1. Оп. 20. Спр. 6274. Арк. 151).

За висновками С. Маркової і Л. Шеремети, які у своїй статті проаналізували 86 спогадів очевидців Голодомору, українські селяни вимушені були виробити «культуру голодування», яка пізніше допомогла вижити у роки масового голоду 1946–1947 рр., організованого московською владою як помсту за національно-визвольну боротьбу ОУН-УПА. Ті, хто вижили у роки Голодомору-геноциду, добре знали, які рослини нейтралізують шкідливу дію «неїстівних» продуктів, що викликають набряки, а які жакливе здуття живота (Маркова, Шеремета, 2020: 26).

Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. привніс у життя українців, як дорослих, так і дітей з їх несформованою психікою, почуття страху перед нестачею їжі. Часто прохання хліба були останніми словами помираючих від голоду дітей. «Страх – зазначав В. Маняк – перетворився на природну форму людського існування» (Коваленко, Маняк, 1991: 467). Витоки постгеноцидних трансформацій можна простежити за спогадами Г. Бевза: «водночас із фізіологічними змінами тіла голодної людини змінюється її психіка. Сильне і тривале голодування приглушує або й зовсім убиває нормальні людські відчуття та почуття... Природні загальнолюдські цінності здаються другорядними, не вартими уваги. Над усе хочеться їсти» (Крамаренко, 2013: 171).

Московський комуністичний режим Голодомором-геноцидом руйнував споконвічні морально-психологічні засади життєдіяльності українців, намагаючись знищити їх добродіяльність, благородство, щедрість і добродійність, а як наслідок – розчинити в руських, позбавивши їх прагнення до втілення національної ідеї (Ткаченко, 1993: 107).

Голодомор призвів до трагічних соціально-культурних втрат, зокрема до повної деформації традиційної звичаєвої і сімейної обрядовості

українців, що формувалася впродовж віків. Початковим й важливим етапом у сімейній обрядовості є родильна, що пов'язана власне з народженням дитини та обрядами перших років її життя. В українців у XX ст., як і сьогодні, зберігалися вірування про зв'язок ще ненародженої дитини з вчинками матері, а вагітну жінку намагалися вберегти від будь-яких негараздів (Борисенко, 2016: 23–24). Родильні обряди починалися ще до народження дитини із запросин баби-повитухи, яка приймала пологи. Потім новонароджену дитину прагнули чим швидше охрестити і запрошували кумів, які несли її до хреста. Вони ж обов'язково були присутні на пізнішому обряді пострижин (Вовк, 1995: 192–195). Українці обрядовими діями намагалися забезпечити дитині здоров'я і щасливе життя ще до народження і особливо піклувалися про неї в перший рік життя. У період Голодомору відбулося винищення значної частини складових елементів родильної обрядовості. Новонароджених селянських дітей, більшість із яких помирили, часто навіть не реєстрували, а про хрещення не було й мови. Першочергово стояло питання виживання, тому духовний аспект був цілковито витіснений з голодного життя селян.

Жорстока антирелігійна політика комуністичної влади, що супроводжувалася масовими репресіями, заборонаю традиційних релігійних ритуалів хрещення дитини й обрядів при похованні спричинила руйнацію архаїчних рис народної культури. Покійників не оплакували, адже голодна смерть тоді була масовим звичним явищем, що майже не викликала у деморалізованих голодних людей жодних почуттів. У них змінювалося ставлення до життя і смерті: голодні дні приносили виключно страждання, тоді ж як смерть позбавляла від цих мук.

Голодомор 1932–1933 рр. був одним із головних чинників деформації й часткової руйнації традиційної культури українців. Дослідник Ю. Коцур, вивчаючи його вплив на сімейну обрядовість Роменщини, зазначає, що сталінський режим знищив голодом два покоління українців, які були носіями традиційної сімейної культури, зруйнував споконвічні її цінності, що спричинило втрату відчуття родинної належності. Частина сімейних обрядів перестала існувати у роки геноциду, а через репресії влади і постійний вплив комуністичної пропаганди у другій половині 1930-х рр. вони відновлювалися у видозміненому прорадянському вигляді (Коцур, 2017: 184–185).

Московська влада прагнула створити «советський народ», засобами терору домогтися втрати ідентичності та індивідуальності представників

окупованих ним народів. Жахливі психологічні експерименти були направлені першочергово на дітей, які не мали змоги протистояти тиску репресивної та ідеологічної машини, тому їх свідомість було найлегше переформатовати й створити вірного прибічника злочинної політики влади. Про творення прихильників комуністичного режиму писав Д. Соловей: «щоранку в Києві, Харкові, Одесі можна було бачити сотні голодних посинілих і майже прозорих від виголодження дитячих істот напівголих або в сморідному дранті, яких забирала міліція та відводила до дитячих будинків. Там більшість цих дітей померла, а з решти, що не знали потім ні роду, ні племені – комуністи виховали «відданих партії Леніна – Сталіна большевиків» (Соловей, 1952: 79). Постійне почуття страху та пригніченості поширило серед дітей і дорослих практику доносів. Особливо більшовицька влада заохочувала дітей до таких аморальних дій. Широкого розголосу набули історії доносів на своїх рідних Павлика Морозова, Проні Колибіна, Колі М'яготіна, Колі Яковлева, з яких комуністична пропаганда створила образи героїв і приклади для наслідування майбутнім поколінням (Слободян, 2013: 141). Саме терор голодом створив покірний «радянський народ», який через страх смерті був сліпо відданий жорстокій антинародній тоталітарній системі влади.

Дослідник соціально-психологічних наслідків геноциду 1932–1933 рр. С. Онуфрив вказує, що «для людей, які вижили у роки Голодомору, страх був результатом когнітивної оцінки ситуації як потенційно небезпечної, а для їх нащадків активатором людського страху були спогади їх батьків, родичів про пережиті страхиття...» (Онуфрив, 2011: 163–164). Довготривале примусове абсолютне голодування змінило сприйняття і тлумачення у пересічної людини всього, що її оточувало, зокрема суспільно-політичних процесів і реальної дійсності, відповідно до вимог влади. Вказане вище цілковито підтверджує твердження В. Марочка, що поняття і явище «жертви Голодомору» стосується не лише померлих, але і живих, які зазнали фізіологічних та морально-психологічних травм (Марочко, 2017: 113).

У витягу із висновку комплексної судово-психологічної експертизи вказано: «... Вчинений комуністичним тоталітарним режимом в 1932–1933 рр. злочин геноциду проти української нації спричинив злам психіки українців, що має віддалені наслідки – психологічна травма для його безпосередніх жертв та ознаки трансгенераційної передачі подальшим поколінням. Репресивна політика приховування правди про злочин

геноциду та нищення історичної пам'яті призвели до деформації механізмів саморегуляції і захисту психіки українців. Голодомор геноцид спричинив фізичне, духовне, моральне та психологічне нищення української нації та української ідентичності...» (Стасюк, Сергійчук, Малько, 2021: 171).

Висновки. Безжальна, людоненавистницька політика комуністичного режиму ССРР у 1930-х рр. спрямована як на фізичне, так і на духовне винищення української нації спричинила серйозний посттравматичний синдром, з яким буде боротися не одне покоління українців. Голодомор-геноцид 1932–1933 р. став жорстоким засобом московської влади у знищенні українських селян, який завдав непоправних фізіологічних та морально-психологічних травм всій нації.

Відбулася часткова втрата українцями морально-правових та соціально-правових норм і правил суспільної поведінки. Морально-психологічними наслідками Голодомору стали руйнація національної ідентичності й традиційних українських моральних цінностей.

Комуністичному режиму за роки Голодомору вдалося деформувати соціальні стосунки й цілковито спотворити моральні норми й цінності українців. Українське село позбулося багатих народних звичаїв і традицій, а його жителі перетворилися на колгоспників, які вже не мали ні фізичних, ні моральних сил протистояти владі, а постійне відчуття психологічного тиску й страху репресій тільки посилили розвиток комплексу меншовартості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артюх Л. 2005. Конина у системі харчових заборон українців. *Народна творчість та етнографія*. № 6. С. 24–29.
2. Артюх Л. 1977. Українська народна кулінарія: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка. 152 с.
3. Борисенко В. 2016. Сімейна обрядовість українців ХХ – початку ХХІ століття. Київ. 256 с.
4. Вовк Хв. 1995. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво. 336 с.
5. Гирич І. 2011. Історичні причини наших поразок і перемог. Львів: ЛА «Піраміда». 142 с.
6. Кісь А. 2018. Бабуся показувала на хати й казала: «Ось тут наші ікони, а тут – посуд». *Країна*. № 45 (448). С. 21–22.
7. Коваленко Л., Маняк В. (упоряд.). 1991. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. Київ: Рад. письменник. 584 с.
8. Коцур Ю. 2017. Втрата самобутності сімейних обрядів українського селянства внаслідок Голодомору 1932–1933 років (за матеріалами Роменщини). *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»*, Київ, 4 жовтня 2016 року. С. 180–186.
9. Крамаренко О. 2013. Постгеноцидний синдром в Україні. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців*. Вип. 6. С. 170–175.
10. Маркова С., Шеремета Л. 2020. Вітальна травма жертв Голодомору-геноциду: історико-психологічний аспект «нетрадиційного» харчування українців. *Український селянин*. Вип. 24. С. 24–28.
11. Марочко В. 2017. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*. Вип. 5. С. 112–132.
12. Мейс Дж. 2008. Ваші мертві вибрали мене. Київ: Українська прес-група. 672 с.
13. Онуфрив С. 2011. Постгеноцидність суспільства як соціально-психологічний наслідок Голодомору 1932–1933 років в Україні. *Вісник Львівського університету*. Вип. 34. С. 161–167.
14. Перед навим роком мама з татом обміняли золотий хрестик і ланцюжок на три кілограми борошна. *Країна*. 2018. № 45 (448). С. 16–17.
15. Присяжнюк Ю. 1999. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. Вип. 3. С. 23–33.
16. Слободян Л. 2013. Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 років. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців*. Вип. 6. С. 137–148.
17. Соловей Д. 1952. Стежками на Голготу: винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Ч. 1. Детройд. 88 с.
18. Стасюк О. 2019. Вплив тривалого голодування на людину та трансгенераційні наслідки Голодомору-геноциду. *Народна творчість та етнографія*. № 4(380). С. 16–23.
19. Стасюк О. 2019. Нариси про Голодомор. Київ: видавець Мельник М.Ю. 216 с.
20. Стасюк О., Сергійчук В., Малько В. (ред. кол.). 2021. Масові штучні голоди: пам'ятаємо, вшановуємо: матеріали Міжнар. Форуму м. Київ, 7 вересня 2021 р. Харків: Право. 240 с.
21. Телегуз А., Телегуз І. 2013. Суспільно-політичні, економічні та етнопсихологічні наслідки Голодомору-геноциду української нації в 1932–1933 роках. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців*. Вип. 6. С. 149–156.
22. Ткаченко, Б. 1993. Під чорним тавром: Історико-документальне видання. Лебедин. 463 с.
23. ЦЕНТРАЛЬНИЙ державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 20, спр. 6274, 201 арк.
24. ЦДАГО ф. 1, оп. 20, спр. 6277, 270 арк.

REFERENCES

1. Artyukh L. 2005. Konyna u systemi kharchovykh zaboron ukrayintsiv [Horse in the system of food bans of Ukrainians]. *Narodna tvorchist' ta etnografija*. № 6. 24–29.
2. Artyukh L. 1977. Ukrayins'ka narodna kulinariya: istoryko-etnografichne doslidzhennya [Ukrainian folk cooking: a historical and ethnographic study]. Kyiv: Naukova dumka. 152. [In Ukrainian].

3. Borysenko V. 2016. Simeyna obryadovist' ukrayintsiv XX – pochatku XXI stolittya [Family rituals of Ukrainians of the 20th – early 21st centuries]. Kyiv. 256. [In Ukrainian].
4. Vovk Khv. 1995. Studiyi z ukrayins'koyi etnografii ta antropolohiyi [Studies on Ukrainian ethnography and anthropology]. Kyiv: Mystetstvo. 336. [In Ukrainian].
5. Hyrych I. 2011. Istorychni prychny nashykh porazok i peremoh [Historical reasons for our defeats and victories]. L'viv: LA «Piramida». 142. [In Ukrainian].
6. Kis' A. 2018. Babusya pokazuvala na khaty y kazala: «Os' tut nashi ikony, a tut – posud» [The grandmother pointed to the houses and said: «Here are our icons, and here are the dishes»]. Krayina. № 45 (448). 21–22. [In Ukrainian].
7. Kovalenko L., Manyak V. (uporyad.). 1991. 33-y: holod: Narodna Knyha-Memorial [33rd: famine: People's Book-Memorial.]. Kyiv: Rad. pys'mennyk. 584. [In Ukrainian].
8. Kotsur YU. 2017. Vtrata samobutnosti simeynykh obryadiv ukrayins'koho selyanstva vnaslidok Holodomoru 1932–1933 rokiv (za materialamy Romenshchyny) [Loss of identity of family rituals of the Ukrainian peasantry as a result of the Holodomor of 1932–1933 (based on the materials of the Romanshchyna)]. Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Holodomor 1932–1933 rokiv: vtraty ukrayins'koyi natsiyi», Kyiv, 4 zhovtnya 2016 roku. 180–186. [In Ukrainian].
9. Kramarenko O. 2013. Posthenotsydney syndrom v Ukrayini [Post-genocide syndrome in Ukraine]. Naukovi zapysky Mizhnarodnoyi asotsiatsiyi ukrayinistiv. Vyp. 6. 170–175. [In Ukrainian].
10. Markova, S. & Sheremeta, L. 2020. Vital'na travma zhertv Holodomoru-henotsydu: istoryko-psykholohichnyy aspekt «netradytsiynoho» kharchuvannya ukrayintsiv [Vital trauma of victims of the Holodomor-genocide: historical and psychological aspect of the «untraditional» diet of Ukrainians]. Ukrayins'ky selyanyn. Vyp. 24. 24–28. [In Ukrainian].
11. Marochko V. 2017. Statystyka zhertv Holodomoru: antropolohichno-demohrafichnyy dyskurs [Statistics of Holodomor victims: anthropological and demographic discourse]. Ukrayins'ky istorychnyy zhurnal. Vyp. 5. 112–132. [In Ukrainian].
12. Meys Dzh. 2008. Vashi mertvi vybraly mene [Your dead chose me]. Kyiv: Ukrayins'ka pres-hrupa. 672. [In Ukrainian].
13. Onufriy S. 2011. Posthenotsydnist' suspil'stva yak sotsial'no-psykholohichnyy naslidok Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini [Post-genocide society as a socio-psychological consequence of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. Visnyk L'vivs'koho universytetu. Vyp. 34. 161–167. [In Ukrainian].
14. Pered navym rokom mama z tatom obminyaly zoloty khrestyk i lantsyuzhok na try kilohramy boroshna [Before the new year, mom and dad exchanged a gold cross and a chain for three kilograms of flour]. Krayina. 2018. № 45 (448). 16–17. [In Ukrainian].
15. Prisyazhnyuk YU. 1999. Mental'nist' ukrayins'koho selyanstva v umovakh kapitalistychnoyi transformatsiyi suspil'stva (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [The mentality of the Ukrainian peasantry in the conditions of capitalist transformation of society (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Ukrayins'ky istorychnyy zhurnal. Vyp. 3. 23–33.
16. Slobodyan L. 2013. Moral'no-psykholohichni naslidky Holodomoru 1932–1933 rokiv [Moral and psychological consequences of the Holodomor of 1932–1933]. Naukovi zapysky Mizhnarodnoyi asotsiatsiyi ukrayinistiv. Vyp. 6. 137–148. [In Ukrainian].
17. Solovey D. 1952. Stezhkamy na Holhotu: vynyshchennya v Ukrayini mil'yoniv lyudey terorom ta shtuchnym holodom v 1929–1933 rokakh [Paths to Golgotha: the extermination of millions of people in Ukraine by terror and artificial famine in 1929–1933]. CH. 1. Detroyd. [In Ukrainian].
18. Stasyuk O. 2019. Vplyv tryvalooho holoduvannya na lyudynu ta trans'heneratsiyni naslidky Holodomoru-henotsydu [The impact of prolonged starvation on a person and the transgenerational consequences of the Holodomor-genocide]. Narodna tvorchist' ta etnografiya. № 4(380). 16–23. [In Ukrainian].
19. Stasyuk O. 2019. Narysy pro Holodomor [Essays on the Holodomor]. Kyiv : vydavets' Mel'nyk M.YU. 216. [In Ukrainian].
20. Stasyuk O., Serhiychuk V., Mal'ko V. (red. kol.). 2021. Masovi shtuchni holody: pam'yatayemo, vshanovuyemo: materialy Mizhnar. Forumu m. Kyiv, 7 veresnya 2021 r. [Mass artificial famines: we remember, we honor]. Kharkiv : Pravo. 240. [In Ukrainian].
21. Telehuz A., Telehuz I. 2013. Suspil'no-politychni, ekonomichni ta etnopsykholohichni naslidky Holodomoru-henotsydu ukrayins'koyi natsiyi v 1932–1933 rokakh [Socio-political, economic and ethnopsychological consequences of the Holodomor-genocide of the Ukrainian nation in 1932–1933]. Naukovi zapysky Mizhnarodnoyi asotsiatsiyi ukrayinistiv. Vyp. 6. 149–156.
22. Tkachenko, B. 1993. Pid chornym tavrom: Istoryko-dokumental'ne vydannya [Under the black brand: Historical-documentary edition]. Lebedyn. 463. [In Ukrainian].
23. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy) [Central State Archives of Public Organizations]. F.1. Op.20. Spr. 6274. 201 ark.
24. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy) [Central State Archives of Public Organizations]. F.1. Op.20. Spr. 6277. 270 ark.